

A Kant-záradék

*Amennyiben a matematika tételei biztosak (sicher),
nem a valóságra vonatkoznak, és amennyiben
a valóságra vonatkoznak, nem biztosak.
(Albert Einstein)*

Biztonság és bizonyosság – mostoha fogalmak; *mintha* „jól-foghatók” volnának, de nem azok. Korod a bizonyosságokkal fanatizált bizonyosságvesztések ideje csakúgy, mint a biztonsági kódokkal védett biztonságvesztéseké. Magabiztosság mindig is honolt öntelt ábrázatokon, bizonyosság is vakhitekben. De soha nem volt még korszak ennyire jól-informáltan tudatlan, ennyire naprakészen tájékozódás-vesztett. Soha nem volt a lármás bizonykodások közt ilyen csöndesen bizonytalan. Eszedbe jut a régi, filozófusokra kiváltképp illő vicc. Beteg az idegrovosnál. „Doktor úr, az utóbbi időben olyan bizonytalan vagyok. Vagy nem?”

*

Biztonság és bizonyosság: külön tradíciók. *Securitas*-hagyomány, *certitudo*-hagyomány. *Security* és *certainty*, *sicurezza* és *certezza*, *Sicherheit* és *Gewissheit*. Mi a *securitas*? Nyugalom, béke, gondtalanság, istenek java és ajándéka: biztonság. Mi a *certitudo*? Eloszló kétely, evidencia, szilárd hitvallás: bizonyosság. Más biztonságban tudni magunkat, és más bizonyosnak lenni valamiben. Hiányuk is eltérő. Más, ha bizonytalanság vesz körül, ha szorongsz, és más, ha kétely fog el, ha tanácstalan vagy. A szorongás intranzitív, nincs mindig tárgya. A kétely tranzitív: mindig valamiben kételkedünk, és soha nem általában, tárgyatlanul. Ha van abszolút bizonyosság, az a kétségek teljes, végleges elosztatása, míg az „abszolút biztosság” (absolute *Sicherheit*), mint Husserl írja a *Kartéziánus elmélkedésekben*, nem más, mint az „abszolút kétségbevonhatatlanság”. Előbbinél a kétség *elhal*, utóbbinál *meg sem születik*.

*

Biztonság és bizonyosság: anyanyelveden (epizód lehet ez is a „szavak csodálatos életéből”) a két szó egyazon töről fakad. Bízni, bizalom, bizodalom, bízvást; nagy bizonyságunk ez nekünk, biztos úr. A biztonság és a bizonyosság *mintha* azonosat jelentene. De akkor ellentétük, hiányuk jelentése miért ágazik mégis ketté? A biztonság hiánya *gond* és *bizonytalanság*. A bizonyosság ellentéte *kétely* és *tanácstalanság*. Mit jelent hát, hogy a biztonság és bizonyosság más nyelveken különböző töről fakad, a miénken nem? Vagy rosszul tudjuk, és gyökerükben a *securitas* és a *certitudo* mégsem áll külön teljesen?

*

Ablakunk előtt gesztenyefa áll. Lombjai közt megy le a nap. Wittgenstein utolsó jegyzetei, melyek halála évében jegyzett föl, vegyesen használják a *sicher* (biztos) és a *gewiss* (bizonyos) fogalmát. De nem azonos jelentésben. A *Sicherheit* a „bizton-tudás” szignálja, a *Gewissheit* a „bizonyosságé”. Az 591. § szembesíti is őket. „Tudom, hogy ez milyen fa.” Ha a mondatot úgy folytatjuk, írja Wittgenstein, hogy „Ez egy gesztenyefa”, úgy az ismeret *bizton-létén* (*Sicherheit*) van a hangsúly: így tudjuk. Viszont ha nyomatékos a folytatás, és így szól: „Tudom, hogy egy gesztenyefa”, akkor *bizonyosságot* (*Gewissheit*) emelünk ki. Ezt akkor tesszük hozzá: ha kétely merül fel egyáltalán. A bizton-tudásnak nincs meghatározott ismeretalapja; a bizonyosságnak van: kételkedhetünk benne. „Kételkedő és nem kételkedő viselkedés. Az első csak akkor létezik, ha a második is.” „A kétely csak azon nyugszik, ami kételyen felül áll.” (354., 519. §, Neumer Katalin fordítása) Wittgensteinnél a *securitas*, a biztonság az első, hiszen a *certitudo*, a bizonyosság „azon nyugszik”, és csak akkor létezik, ha van a másik. A bizonyosságokat kereső, *kételkedő* szemünk célba vehet mindent, kivéve, hogy mennyire biztos az a *kétségtelen* alap a talpunk alatt, amelyen állva éppen bizonyosságokat keresünk.

*

Vajon a bizonyosság és a biztonság (amik most nincsenek) *egyszerre* lettek nemlevők? Melyikük hiánya vonta maga után a másikat? Wittgensteinhez hasonlóan Andrea Schrimm-Heins nagy ívű elemzése is (*Gewissheit und Sicherheit*) a biztonság történeti elsődlegességére szavaz a bizonyosságéval szemben. A *securitas* fogalmi tradíciója késői fejlemény az antikvitásban, a hellenizmus koráé. De a *certitudo* hagyománya ennél is későbbi, a kereszténység térhódításáé. Prioritásrendjük is változott. A *pax romana* biztonságának (*Sicherheit*) meg kellett rendülnie, hogy Ágostonnál, majd Gergely pápa alatt a bizonyosság (*Gewissheit*) adta hitvallás szilárdsága foglalja el helyét. Később Descartes-nál és Luthernél is a *certitudo* lesz az első, a *securitas* a másodlagos, sőt bűnös. A gondtalanságból gondatlanság lesz, az önelégségségből önteltség. A biztonság fölénné válik, bizonykodó bizonytalansággá üresedik, amelyen csak bizonyosságok segíthetnek, ám ezek vakbuzgó keresése maga emészti fel a maradék biztonságot. A bizonyosság és biztonság filozófusa hamar visszajut az idegorvosi rendelőbe, Karinthyval panaszkodva: „Doktor úr, álomban két macska voltam, és játszottam egymással.” Vagy nem?

*

Ahol élsz, most nincs háború. De van járvány. Téged még nem ért el. De elérhet. Nem éhez, van fedél a fejed felett. De tudod: bárhol, bárkit elérhet az éhínség. Bármikor lehetsz munkanélküli, földönfutó. Nem vagy biztos az ellenkezőjében. Ha eszme-drukker vagy, van bizonyosságod, melyhez hithűnek tudod magad. De így muszáj tudnod azt is, hogy bizonyosságod nem *mindenkié*. A drukker

bizonyossága az övék. Ismerted valaha a lelátók népét; ott nincs más módja a dolognak: csak vakon adatik bizonyosság, mástól félve adatik falka-biztonság. Ott biztonságot nyerni, bizonyosságot szerezni csak úgy lehet, hogy megszűnik az egyetemességük. De vajon lehet-e egy tudottan *időleges* biztonság biztos, s egy *részleges* bizonyosság bizonyos?

*

Sokáig úgy tűnt, *mintha* biztosan biztonságban lennénk, és *mintha* bizonyosak lettek volna bizonyosságaink. Nincsen sötétebb erő, mint a *mintha*. „A valódiból *semmi*, majd a semminél is gonoszabb *mintha* lett, a hiánynál is győtrőbb *mintha*, aminek még elvetésével és elpusztításával se juthatunk vissza a bizonyosságba és a jelenlétebe.” A mondat a Pilinszkyvel beszélgető Sheryl Suttontól való; bár, úgy tűnik, nem annyira *tőle*, inkább *köztük* hangzik el. Mert a mondat értelmét főleg Pilinszky bontogatja tovább: „Az igazi baj... akkor következett be..., amikor a »hétköznapi valóság«... átköltözött először a semmibe, majd egyféle definiálhatatlan *minthába*.” A következtetés is az övé: „Világunkba nem is annyira a *semmi*, de a *mintha* tört be, vált elviselhetetlenné.”

*

„A valódiból *semmi*, majd a semminél is gonoszabb *mintha* lett.” Mitől kering a fejedben ez a mondat már régóta? A „*semmi*” egyik (mondjuk így: evilági) jelentése érthető, ha történetileg visszánézel *félútról* – a Pilinszky-beszélgetés nagyjából negyvenöt éve, a hetvenes évek közepén zajlott – további negyvenöt évnyi távolba, a gettó- és gulág-idők felé. Ott lehetett ama „*semmi*” eredetileg. De a jelenlét-vesztett „*majd*” már jelenidőd irányába mutat. A *mintha*: korod alapszava. Nem telik el nap, hogy valamilyen igazságkamu (*post truth*) – egy *fake news*, *hoax*, *deep fake*, *Postfaktizitát* felzetű esemény – képedbe ne tolná magát. Talán ez a negyvenöt éve csak születőben lévő, mára elhatalmasodott jövőnek adja pontos láttelejét a fejedben keringő mondat. A semminél nincs *rosszabb*; de van *gonoszabb* – a *mintha*.

*

A „*semminél is gonoszabb mintha*”, melynek „*elpusztításával sem juthatunk vissza a bizonyosságba*”. Ennél a mondatnál, Ottlikkal szólva, könnyű elakadni. Holott, tudjuk, a *mintha* dicsőséges volt a gondolkodás történetében, kezdettől fogva. Epimenidésznél, a krétaiak hazug voltát állító, krétoi szofistánál, akinek *mintha*-igazsága kergévé tett mindenkit, kivéve persze a krétaikat. Platónnál, akinek *Lakomájában* Szókratész a Diotimától kapott igazság bizonyosságára rákérdezve egy, úgymond, „tökéletes szofista” választ kap tőle: „Biztos lehetsz benne” (Jánossy István fordítása). Descartes-nál, aki szerint igazságra úgy vezetünk rá, ahogy a görbe botot szoktuk kiegyenesíteni: ellenirányba túlhajlítjuk; erre volt jó példa a csaló démonnal vívott, benső harc lenyűgöző fabulája. Kantnál, akinél a *mintha* (als ob) az eszmék létmódja: léleké, világe, Istené.

Kierkegaard-nál, aki saját hite inkognitójaként, tudatosan vette magára az „igazság megtevesztésének módját”. Nietzsche-nél, aki a látszatok Apollónját „testvérisztenséggé” tette a lét Dionüszosának, és a mintha-igazságok „létfenntartó erejét” hirdette.

*

A *mintha*, bár a „kegyes hazugság” (*pia fraus*) menlevelével, általában a *jónak* az oldalán állt a filozófiában; mondhatni, fényes elszigeteltségű, külön életet élt a *gonosztól*. Csak vészidőszak idején lett a *mintha* és a *gonosz* kettőséből gyilkos együttélés párosa, Arendt-tel szólva a „banális gonosz”, mely hajszálra olyan, *mintha* nem volna az. És miként a kirakatperekknél, ahol a vádak nyílt beismerése a vádlottaktól hajszálra olyannak tűnt, *mintha* azok igazak lettek volna. Aztán a posztmodernitásban újra zeniten állt a *mintha* csillagzata; nyomok fölött, melyek nem vezetnek bizonyosságra, leplek fölött, melyek nem lepleznek lényegre, stílus-hagymahéjak fölött, melyek bensője nem rejt magvasságokat. Ez nemrég még az értelmiség és művészet mulatsága volt. Ma nem az. Vészidőszak most nincs az atlanti világban, de a *mintha* gonosz csillaga mégis fennen ragyog. Csak immár nem elit-mulatságra fényeskedik, hanem a *mintha* népuralmaként.

*

Nietzsche egyik feljegyzése (Kurdi Imre fordítása): „Rabszolgák rendje van kialakulóban – legyünk rajta, hogy kialakuljon a nemesség is.” Egyelőre csak az eszmék rabszolgahajcsárainak rendjét látni újra. Aki *nemes*, attól az, hogy tud eltekinteni előnyös helyzetétől. Képes elmozdulni látószögéből, tud más szemmel látni, tud belátó lenni. Ezt az elmozdulási, szabadulási képességet hívta Kant így: „*liberale Denkungsart*”, szabad gondolkodásmód. Aki nem szabad, az, élvezen bármily előnyt is, urának rabszolgája marad. A *szuverén* csak közjogi értelemben az, aki „dönt a rendkívüli állapotról”. Mélyebben értve a *szuverén* az, aki *önelégséges*, a „magában nyugvó lét” embere, nem gazda-tartozék, nem röghöz kötve ért-gondolkodik, szívébe nem települ előjogokkal bíró háziúr. Kant éppenséggel a *liberale Denkungsart*, a szabad belátás *nemességének* rendjétől remélte, hogy a kereszténység nem jut „antikrisztusi” sorsra (*Minden dolgok vége*), nem a rabszolgák és eszmehajcsárai újjáéledt rendjétől.

*

Hiszen: ezt gyűlölte Kant legjobban, az *önkivételezést*, amit kedveztette Isten adta evidenciának, minden világrénd alapjának lát. A rabszolgatartó és rendi társadalmak előjog-világában természetesen nem lehetett kérdés az *önkivételezés*. A felvilágosodásban annál inkább. Az *önkivételező* a lelkiismerete színe előtt, teljes *bizonyossággal* is képes azt hazudni, hogy ő lenne a legutolsó, aki magával kivételezne. Kantnak élete végén kellett ráébrednie, hogy a tudásnál is szilárdabbnak, biztosabbnak hitt „morális bizonyosság”, amit csak a lelkiismeret ad, nem tehető kötelességgé; így az etika alapjává sem. Be kellett látnia: attól,

hogy az igazlelkűség (Gewissenhaftigkeit) az ember *létlehetősége*, az még nem lesz *valósága* is. Ugyan, mi venné rá az embert, hogy öntudati komfortjának *biztonsága* helyett a morális megbizonyosodás *bizonytalan* kimenetelű kísérletének vesse alá magát?

*

Kant etikai ötletei arról, hogy az embereket önnön igazlelkűségükről való *megbizonyosodásra* vegye rá, akik így *biztos* erkölcsi alapot tudhatnak magukénak, a *mintha* körül forogtak. Vedd úgy, emberfia, *mintha* Isten ideája a legvalóságosabb lényt takarná (*A tiszta ész kritikája*); *mintha* eseti szándékod azonnal örök-egyetemes törvényként hatályosulna (*A gyakorlati ész kritikája*); *mintha* igazlelkűségedről belső eskü alatt tennél vallomást (*Theodicea*-cikk)! Értsd: *viselj olyan felelősséggel magad iránt, mintha te volnál szíved vizsgálója, önnön gondviselő istened!* Nagyjából ezek voltak Kant ötletei az ember fölmagasztosításához. És akkor látá az öreg Kant, hogy teremtett etikai világa – *nem jó*. Az „igaz lelkekre esküszöm” ugyanis olyan megerősítő esküvés (*iuramentum assertorium*), mely eleve jóakarató lélekkel számol. Biztosra veszi, hogy az ember morális tendenciája, vektora a „jó” felé mutat (*A fakultások vitája, II*). Így a *bizonyosság* megszerzési kísérlete önmagunkról, hogy szándékunk jó-e, olyanon alapul, amit eleve *biztosra* vett, ráadásul mérőben alaptalanul.

*

A „megreszkettetés” erejéhez, mely készítené, hogy az őszinteség *bizonyosságában* leljünk *biztos* alapot erkölcsiségünkhöz, nem elég igaz lelkeinkre esküdni. Ez a belátás vezethette a hetvenes éveibe lépő Kantot a záróötletéhez, mondhatni: a *Kant-záradékhoz*. Ez épp csak felvillan a *Vallás-tanulmány* (1794) végén. Azt veti fel itt Kant lábjegyzetben, hogy önhazugságunk egyet jelent ezt kimondani: „*átkozott legyek, ha nem igaz, amit itt elbeszélék nektek*” (Vidrányi Katalin fordítása). A magára vont átok, vélhette Kant, erősebben fordíthatja a *mintha* erejét a hazugságra kész ember ellen. *Vedd úgy, emberfia, mintha önhazugsággal te átkoznád meg önmagad!* Ez az apróbetűs (lábjegyzetes) megszorítás a *Kant-záradék*.

*

Milyen volna hazudni *tudomásul véve* a *Kant-záradékot*? Kétségtelenül van abban valami, hogy az átok, amit az ember az önhazugság jóváhagyásával maga von saját fejére, a szakralitás sötétebb, veszélyesebb oldalát mozgósítja ellene. Hamis benső esküvel még jó lelkiismeretet is hazudhat az ember, mondván, *jóhiszeműen* tévedett! A bűnök világtörténete tele van jó lelkiismerettel elkövetett gaztettekkel. Ám az *Átkozott legyek, ha valójában nem hiszem, amit mondok!* fenyegetése más eset. A magára vont átok „megreszkettető” súlya nem egyedül a hazugot érinti, hanem – az átokmondás atavisztikusan sötét, bizonytalanúságba taszító ereje miatt – „hetedízigen” mindenkit, aki fontos neki.

*

Ha veszni hagyod lelked üdvét: ez magánügy. Istené a kegyelem; üdvöd a te dolgod vele, *lelked rajta*. De az önhazugság romlottsága, a morális *corruptio* miatt saját akaratodból fejedre vont átok, a magad okozta elátkozottság nem az. Kant ugyanitt, a *Vallás-tanulmány* IV. részében, egy korábbi lábjegyzetben, el is választja egymástól az úgynevezett Jézus-ítéletet és a Szentlélek-ítéletet. A végítéletkor Jézus erkölcstelen tetteid ellenére *beszámíthatja* igaz lelked jóságát, ha neki tetszik. A Szentlélek ítélete nem. Ez nem a „szívek vizsgálata”, hanem a tetteké. Nem jóságítélet, hanem igazságossági ítélet. Nem számít be enyhítő körülményeket. Csak azt nézi, megtetted-e, amit elkövettél. Elképzelem, amint egy rém okos képviselő a vasárnapi ebédnél, csemetéi buksiját simogatva, elújságolja: *A héten okosan rávettem magam egy orbitális hazugságra; sajnos emiatt ti is átkozottak lettetek*. Hány levesestál nem töretné szét nyomban ezen a rém okos fején?

*

A Kant-záradék a biztonság (*securitas*) végletes és végzetes elvonását, épp a *bizonytalanságot* tette meg a bizonyosság (*certitudo*) ösztönzőjévé egy újabb *mintha* segítségével. Úgy állította be a *securitas* és a *certitudo* elvét, mintha úgyszólván egymással háttal lennének összenőve: hogy a magunk okozta átok rémével éppen a *biztonsághiány* támasszon igényt a *bizonyosságra*. Kétségbeesett ötlet volt, nem vitás. Hogy nevetséges is? Kant a filozófiai ötletek nevetségességéről úgy tartotta: legjobb próbájuk, ha *kibírják*, hogy kinevetik. A „vigyorgó korokat” megvető Kierkegaard szemében vagy a szókratészi igazmondás, az „igazság bátorságát” vizsgáló Foucault szemében Kant kétségbeesett ötlete bizonyára kibírta volna a látszat-nevetség próbáját.

*

A „háttal összenőtt” biztonság és bizonyosság filozófiai víziója megérdemel egy rövid zárójegyzetet. Emlékszünk a kérdésre: eltérő forrásra megy-e vissza a *certitudo* és a *securitas* fogalma, vagy ugyanarra? Ikrek vagy idegenek? Ha hihetünk az etimológiai szótárnak, furcsa módon egyik válasz sem helyes. A *securitas* a fosztóképzős (*se-*) *cernere* (rostálni, különválasztani) igéből jön. A *biztonság* a kitaszítottság „gondjának” hiányától lesz béke és nyugalom; így értendő a gondtalanság (*sine cura*) is. Ez jól ismert. De az talán nem, hogy a *certitudo* ugyanebből a *cer-* (az indogermán **krie-*) töből sarjadt, csak nem áll előtte fosztóképző. Az *bizonyos*, ami elkülönített, különválasztott, megragadható. Ezzel a nyelv logikája ezt mondja ki: *Ahol bizonyosság van, ott nincs biztonság, és ahol biztonság van, ott nincs bizonyosság*. Nem tejtestvérek ők tehát, nem is idegenek, hanem *mostohái* egymásnak. A filozófiai álmok macskái, melyek játszadoznak egymással. És velünk.